

УДК 347.68 (477)

Лариса Красицька,

докт. юрид. наук, доцент,

професор кафедри цивільного права та процесу

Харківського національного університету внутрішніх справ

РОЗМЕЖУВАННЯ СПАДКОВОГО ДОГОВОРУ ТА ІНШИХ ПРАВочИНІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

У статті розглянуто основні критерії розмежування спадкового договору та інших правочинів у цивільному праві (договору довічного утримання (догляду), договору дарування, заповіту тощо). Автором визначено особливості спадкового договору саме як правочину у цивільному праві, наголошено на доцільності укладення спадкового договору з метою захисту майнових прав відчужувача. Доведено, що спадковий договір є різновидом цивільно-правових договорів, а не видом спадкування у цивільному праві.

Ключові слова: спадковий договір, правочин, відчужувач, набувач, договір довічного утримання (догляду), заповіт, договір дарування.

Постановка проблеми. За майже п'ятнадцятирічний строк чинності Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. (далі – ЦК України) [1] спадковий договір, передбачений главою 90 ЦК України, став звичайним правовим явищем для сучасного українського суспільства. Варто зазначити, що введення такої правової конструкції, як спадковий договір, до ЦК України викликало неоднозначне ставлення юридичної спільноти до цієї новели. Перші роки застосування новітнього цивільного законодавства України засвідчили дуже обережне ставлення нотаріальної практики до спадкового договору, наявність незначної кількості судових спорів щодо визнання недійсним спадкового договору або його розірвання. Спадковий договір «довів» своє «право на існування», а в деяких випадках став унікальним правовим засобом для задоволення прагнень та потреб відчужувача майна за договором. Проте і досі спадковий договір залишається тією правовою конструкцією, з якою пов'язують певні ризики для сторін договору, що зумовлено, безперечно, й алеаторним характером спадкового договору, і недосконалістю правового регулювання відносин з укладення, розірвання, забезпечення виконання спадкового договору.

Досить часто у правозастосовній практиці трапляються випадки, коли пересічні громадяни, які не обізнані в усіх правових тонкощах укладення правочинів, звертаються за консультацією щодо можливості укладення, за їх висловлюванням, «дарування на випадок смерті». Зазначене свідчить, що власники майна бажають укласти такий правочин, який би надав їм можливість зберегти право власності на майно за собою до своєї

смерті. Саме тому виникає потреба у визначенні основних критеріїв розмежування спадкового договору та інших правочинів у цивільному праві та з'ясуванні переваг та ризиків спадкового договору для відчужувача та набувача.

Стан дослідження. Питання правового регулювання відносин у сфері укладення, виконання, розірвання спадкового договору порушували у своїх роботах такі вчені, як В. В. Васильченко [2], Ю. О. Заїка [3, с. 201–210], О. Є. Кухарев [4], Р. А. Майданик [5], В. М. Слома [6], Н. П. Шама [7] та інші. Проте широкий спектр проблемних питань у сфері укладення спадкового договору, наявна судова та нотаріальна практика свідчать про необхідність подальшого наукового дослідження інституту спадкового договору у цивільному праві, визначення особливостей спадкового договору як різновиду цивільно-правового договору, а не самостійного виду спадкування у цивільному праві.

Метою статті є визначення основних критеріїв розмежування спадкового договору та інших правочинів у цивільному праві та висвітлення проблемних питань щодо укладення, виконання, розірвання спадкового договору для забезпечення ефективного правового захисту майнових прав фізичних або юридичних осіб.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи інститут спадкового договору, Ю. О. Заїка зазначає, що цей інститут моделюється на засадах досить поширеного цивільно-правового договору – договору довічного утримання, за яким відчужувач набуває утримання за життя, а набувач отримує у власність його майно [3, с. 201]. Саме передусім спадковий

договір потребує розмежування з договором довічного утримання (догляду), який має тривалу практику як правового регулювання, так і застосування в Україні.

Відповідно до ст. 1302 ЦК України за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача.

За договором довічного утримання (догляду) одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність житловий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме майно або рухоме майно, яке має значну цінність, взамін чого набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та (або) доглядом довічно (ч. 1 ст. 744 ЦК України).

Не досліджуючи відмінності спадкового договору та договору довічного утримання (догляду) за їх правовою характеристикою, як це робиться зазвичай у навчальних цілях, варто визначити, що для сторін договору важливим критерієм розмежування цих договорів є момент виникнення права власності на майно, що передається за договором. З легального визначення спадкового договору в ст. 1302 ЦК України можна зробити висновок, що моментом виникнення права власності на майно, передане за спадковим договором, є момент смерті відчужувача. Натомість, згідно зі ст. 748 ЦК України, набувач стає власником майна, переданого йому за договором довічного утримання (догляду), відповідно до ст. 334 ЦК України. Частини 3–4 ст. 334 ЦК України передбачають, що право власності на майно за договором, який підлягає нотаріальному посвідченню, виникає у набувача з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним. Права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виникають з дня такої реєстрації відповідно до закону. Отже, *за договором довічного утримання (догляду) право власності на майно відчужувач втрачає, зокрема, якщо за договором передається нерухоме майно, з моменту державної реєстрації прав на нерухоме майно, а за спадковим договором право власності на майно відчужувач зберігає до моменту своєї смерті, незважаючи на укладення спадкового договору*, що є вкрай важливим для власника майна з урахуванням реалій сьогодення та вартості нерухомого майна.

Варто підтримати позицію Ю. О. Заїки, що відмінність між спадковим договором, договорами довічного утримання і ренти полягає, насамперед, у меті, яку ставить перед

собою відчужувач майна. У разі довічного утримання і ренти головна мета відчужувача – набути утримання за життя. За спадковим договором відчужувач зацікавлений у тому, щоб контрагент здійснив певну дію (чи дії) як майнового, так і немайнового характеру до відкриття спадщини або після її відкриття [3, с. 206].

Законодавець встановлює й певні механізми забезпечення виконання договору довічного утримання (догляду) та спадкового договору. Так, згідно з частинами 1–2 ст. 754 ЦК України, набувач не має права до смерті відчужувача продавати, дарувати, міняти майно, передане за договором довічного утримання (догляду), укласти щодо нього договір застави, передавати його у власність іншій особі на підставі іншого правочину. На майно, передане набувачу за договором довічного утримання (догляду), не може бути звернене стягнення протягом життя відчужувача. Відповідно до частин 1–2 ст. 1307 ЦК України на майно, визначене у спадковому договорі, нотаріус, який посвідчив цей договір, накладає заборону відчуження. Заповіт, який відчужувач склав щодо майна, вказаного у спадковому договорі, є нікчемним.

Підпункти 8.7, 8.8 пункту 8 глави 2 розділу II наказу Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5 «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» [8] передбачають, що на майно, яке є предметом спадкового договору, нотаріус накладає заборону відчуження у встановленому порядку, про що робиться напис на всіх примірниках договору. У разі смерті відчужувача на підставі свідоцтва органу державної реєстрації актів цивільного стану про смерть нотаріус знімає заборону відчуження.

Ю. М. Козьяков та В. М. Марченко правильно зазначають, що, уклавши спадковий договір, відчужувач втрачає лише право розпорядження майном через накладену заборону відчуження, водночас продовжує володіти та користуватися ним, тобто експлуатувати відповідно до призначення, а також здобувати корисні властивості та доходи (наприклад, передати його в найм (оренду)) [9, с. 220]. Тільки з моменту смерті відчужувача до набувача за спадковим договором переходить право власності на майно відчужувача.

У цьому аспекті Р. А. Майданік вказує, що спадковий договір, незважаючи на закріплення в книзі шостій ЦК України «Спадкове право» і «тісний зв'язок з відносинами з приводу посмертного переходу майна», є договором на випадок смерті, а не договором про спадкування [5, с. 96].

Для правозастосовної практики важливо також визначитися зі сторонами цих правочинів. Згідно зі ст. 746 ЦК України відчужувачем у договорі довічного утримання (догляду) може бути фізична особа незалежно від її віку та стану здоров'я. Набувачем у договорі довічного утримання (догляду) може бути повнолітня дієздатна фізична особа або юридична особа. Стаття 1303 ЦК України визначає сторін у спадковому договорі: відчужувачем у спадковому договорі може бути подружжя, один із подружжя або інша особа. Набувачем у спадковому договорі може бути фізична або юридична особа. Таким чином, *цивільне законодавство України не передбачає будь-яких обмежень щодо віку та обсягу дієздатності фізичних осіб – сторін спадкового договору*, лише зазначає, що на стороні відчужувача може бути й подружжя або один із подружжя. Варго зазначити, що в судовій практиці щодо сторін спадкового договору склався такий підхід: відчужувачем та набувачем за спадковим договором може бути як повністю дієздатна особа, так і особи, зазначені у статтях 32, 36 ЦК. Набувач за спадковим договором не відповідає за зобов'язаннями відчужувача (абз. 2 п. 28 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» [10]). Отже, судова практика виходить із того, що набувачем за спадковим договором може бути як цілком дієздатна особа, так і неповнолітня особа та обмежено дієздатна фізична особа.

Вочевидь, чинне цивільне законодавство України не встановлює обмежень щодо можливості дитини бути набувачем та відчужувачем права власності на майно за спадковим договором, але у разі укладення спадкового договору необхідно враховувати вимоги законодавства щодо обсягу цивільної дієздатності малолітньої та неповнолітньої особи та включати до змісту спадкового договору ті умови (права та обов'язки), які може виконати набувач-дитина, маючи на увазі, що набувач у спадковому договорі може бути зобов'язаний вчинити певну дію майнового або немайнового характеру до відкриття спадщини або після її відкриття [11, с. 105].

Спадковий договір потребує розмежування з договором дарування. Згідно зі ст. 717 ЦК України за договором дарування одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність. Договір, що встановлює обов'язок обдаровуваного вчинити на користь дарувальника будь-яку дію майнового або немайнового характеру, не є договором дарування. Відповідно

до ч. 1 ст. 722 ЦК України право власності обдаровуваного на дарунок виникає з моменту його прийняття.

Втрата права власності на майно до смерті особи не завжди є прийнятною для відчужувача майна, тому в цьому сенсі спадковий договір становить більший інтерес для відчужувача майна, ніж договір дарування, якщо особа бажає зберегти за собою право власності на майно до своєї смерті, при цьому ще набувач за спадковим договором зобов'язується виконувати розпорядження відчужувача. Зокрема, згідно зі ст. 1305 ЦК України *набувач у спадковому договорі може бути зобов'язаний вчинити певну дію майнового або немайнового характеру до відкриття спадщини або після її відкриття. Обдаровуваний за договором дарування не може вчиняти на користь дарувальника будь-яких дій майнового або немайнового характеру*.

Договір дарування завжди є безоплатним. Натомість варто підтримати позицію Р. А. Майданика, що спадковий договір може бути оплатним або безоплатним залежно від суб'єктної спрямованості зустрічного надання. Безоплатним є спадковий договір, укладений на користь третьої особи. Безоплатність такого спадкового договору полягає в тому, що відчужувач не отримує зустрічного надання з боку набувача. Оплатним є спадковий договір, у якому майнове надання однієї сторони вчиняється на користь іншої сторони [5, с. 92].

Укладення спадкового договору не створює додаткових перешкод і для призначення відчужувачеві субсидії на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг. Враховуючи те, що найчастіше на стороні відчужувача у спадковому договорі виступає особа похилого віку, то укладення спадкового договору й збереження за такою особою права звернутися за призначенням субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива є важливим в умовах зубожіння значних верств населення [11, с. 104].

Спадковий договір має певні особливості й порівняно з договором ренти, який натеper не набув такого поширення, як спадковий договір. За договором ренти одна сторона (одержувач ренти) передає другій стороні (платникові ренти) у власність майно, а платник ренти взамін цього зобов'язується періодично виплачувати одержувачеві ренту у формі певної грошової суми або в іншій формі (ч. 1 ст. 731 ЦК України). Договір ренти та договір про передачу нерухомого майна під виплату ренти підлягають нотаріальному посвідченню (ч. 2 ст. 732 ЦК України). Якщо

договором ренти встановлено, що одержувач ренти передає майно у власність платника ренти за плату, до відносин сторін щодо передання майна застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, а якщо майно передається безоплатно – положення про договір дарування, якщо це не суперечить суті договору ренти (ч. 2 ст. 734 ЦК України). Зазначені вище положення надають підстави для висновку, що платник ренти набуває право власності, зокрема, на нерухоме майно за договором ренти за правилами частин 3–4 ст. 334 ЦК України, тобто *за договором ренти право власності на майно одержувач ренти втрачає, зокрема, якщо за договором передається нерухоме майно з моменту державної реєстрації прав на нерухоме майно, а за спадковим договором право власності на майно відчужувач зберігає до моменту своєї смерті.*

Спадковий договір доцільно відмежувати й від заповіту. Згідно зі ст. 1233 ЦК України заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Отже, заповіт є одностороннім правочином, а спадкування за заповітом згідно зі ст. 1217 ЦК України є видом спадкування, на відміну від спадкового договору, який є двостороннім правочином, являє собою домовленість набувача та відчужувача майна та не є видом спадкування.

Оскільки спадковий договір не є видом спадкування, тому на нього не поширюються й певні обмеження, встановлені щодо спадкування за заповітом. Так, в абз. 1 п. 28 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» передбачено, що *перехід майна від відчужувача до набувача на підставі спадкового договору не є окремим видом спадкування, а тому на відносини сторін не поширюються відповідні правила про спадкування, в тому числі право на обов'язкову частку* [10]. З цього приводу слушно зазначає Ю. О. Заїка, що замість заповіту на користь сторонньої особи, який непрацездатне подружжя чи непрацездатні діти заповідача можуть оспорювати після його смерті, спадкодавець може укласти спадковий договір на користь тієї ж особи, зобов'язавши виконати умовні дії після смерті [3, с. 204].

На відміну від спадкоємця, який прийняв спадщину та відповідно до статті 1282 ЦК України зобов'язаний задовольнити вимоги кредитора, на набувача за спадковим договором такий обов'язок не покладається (абз. 6 п. 28 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування») [10].

Визначивши долю права власності на майно шляхом укладення спадкового догово-

ру, відчужувач вже не має права скласти щодо цього майна заповіт. Так, ч. 2 ст. 1307 ЦК України передбачає, що заповіт, який відчужувач склав щодо майна, вказаного у спадковому договорі, є нікчемним. Слушною є позиція О. Кухарева, згідно з якою правило про нікчемність заповіту, складеного щодо майна, вказаного у спадковому договорі, зумовлено пріоритетністю спадкового договору стосовно заповіту незалежно від часу складення заповіту та укладення цього договору [4, с. 143]. Вчинення заповіту не позбавляє власника майна права укласти спадковий договір. Заповідач має право у будь-який час скасувати заповіт (ч. 1 ст. 1254 ЦК України), натомість спадковий договір може бути розірвано судом на вимогу відчужувача у разі невиконання набувачем його розпоряджень (ч. 1 ст. 1308 ЦК України).

Крім того, необхідно враховувати: якщо майно належить особам на праві спільної часткової власності, то *правила реалізації переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності не застосовуються, зокрема, у разі посвідчення договорів довічного утримання (догляду); спадкового договору; дарування; ренти (якщо майно передається безоплатно)* (пп. 5.5 п. 5 глави 1, пп. 8.3 п. 8 глави 2 розділу II наказу Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5 «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» [8]).

Висновки. Підсумовуючи, можна зробити такі висновки. Одним із найважливіших критеріїв розмежування спадкового договору та інших договорів про передання майна у власність іншій особі є визначення моменту виникнення права власності у набувача за договором. Спадковий договір надає можливість відчужувачеві – фізичній особі – передати право власності на майно іншій особі – набувачеві – в разі смерті. При цьому відчужувач зберігає за собою до смерті право власності на це майно, чого зазвичай і бажає пересічний громадянин, щоб усунути можливі ризики, які можуть бути створені недобросовісною поведінкою набувача майна. Водночас укладення таких цивільно-правових договорів, як договір довічного утримання (догляду), договір дарування, договір ренти, призводить до втрати права власності на майно за життя відчужувача, дарувальника, одержувача ренти, що створює певні ризики для власника майна, який бажає і передати майно за договором другій стороні у власність, але при цьому за своє життя зберегти за собою право власності на це майно.

Укладення спадкового договору за певної життєвої ситуації та мотивації власника май-

на має притаманні йому переваги й порівняно із заповітом, зокрема: на відносини сторін за спадковим договором не поширюються відповідні правила про спадкування, в тому числі право на обов'язкову частку у спадщині; на відміну від спадкоємця, який прийняв спадщину за заповітом та зобов'язаний задовольнити вимоги кредитора, на набувача за спадковим договором такий обов'язок не покладається.

Подальше наукове дослідження особливостей спадкового договору як правочину в цивільному праві, його динаміки сприятиме як удосконаленню правового регулювання відносин сторін спадкового договору, так і формуванню усталеної судової та нотаріальної практики в цій сфері.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. Офіційний вісник України. 2003. № 11. Ст. 461.
2. Васильченко В. Юридична сутність інституту спадкового договору та його місце в системі цивільного права. Право України. 2003. № 6. С. 118–121.
3. Заїка Ю. О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2007. 415 с.
4. Кухарев О. Є. Виконання спадкового договору: нотаріальна та судова практика. Мала енциклопедія нотаріуса. 2016. № 5. С. 140–149.
5. Майданик Р. А. Спадковий договір у цивільному праві України. Університетські наукові записки. 2007. № 2. С. 90–105.
6. Слома В. М. Спадковий договір за законодавством України. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. 2010. Вип. 25. С. 144–148.
7. Шама Н. П. Підстави розірвання спадкового договору. Університетські наукові записки. 2007. № 4. С. 223–228.
8. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5. Офіційний вісник України. 2012. № 17. Ст. 632.
9. Спадкове право. Практика застосування нотаріусами України / за заг. ред. В. М. Марченка. Харків: Страйд, 2012. 736 с.
10. Про судову практику у справах про спадкування: постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08> (дата звернення: 30.09.2018).
11. Красицька Л. В. Переваги та ризики спадкового договору. Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присв. світлій пам'яті О. А. Пушкіна, 19–20 трав. 2017 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обласний осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків: ХНУВС, 2017. С. 102–106.

В статье рассмотрены основные критерии разграничения наследственного договора и других сделок в гражданском праве (договора пожизненного содержания (ухода), договора дарения, завещания и т.п.). Автором определены особенности наследственного договора именно как сделки в гражданском праве, отмечена целесообразность заключения наследственного договора с целью защиты имущественных прав отчуждателя. Доказано, что наследственный договор является видом гражданско-правовых договоров, а не видом наследования в гражданском праве.

Ключевые слова: наследственный договор, сделка, отчуждатель, приобретатель, договор пожизненного содержания (ухода), завещание, договор дарения.

The author of the article has studied the main criteria for delimitation of inheritance agreement and other transactions in civil law (life care contract), the donation agreement, testament, etc.). The author has defined the features of the inheritance agreement as a civil law transaction; has emphasized on the expediency of entering into an inheritance agreement in order to protect the property rights of an alienator. It has been proved that the inheritance agreement is a kind of civil and legal contracts, but not a kind of inheritance within civil law.

Key words: inheritance agreement, transaction, alienator, acquirer, life care contract, testament, donation agreement.

